

Рафальська Тетяна

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ
ЖИТОМИРЩИНИ В ХХ СТОЛІТТІ:
ВІД “КОРЕНІЗАЦІЇ” ДО
“ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”**

В умовах національного відродження України, розбудови її державності, утвердження міжнародного авторитету важливого значення набуває всебічне дослідження маловідомих сторінок історії українського народу, пов'язаних з періодом становлення радянської тоталітарної системи. Непоправних втрат зазнали народи України внаслідок масових політичних репресій, депортацій, утиску прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств суспільства та національностей.

Історично склалося так, що на Житомирщині поселялися та проживали люди різних національностей. Так, перші єврейські поселення з'являються у Волинській губернії в середині XVI ст. За переписом 1897 року у Волинській губернії проживало 395782 душі єврейської національності. В 1913 році єврейське населення губернії досягло свого апогею — 554451 особа (14,5 % від загальної кількості жителів). Відповідно до перепису 1939 року єврейське населення східної Волині становило близько 127 тис. осіб¹.

Перші чеські колоністи з'явилися на Волині після 1861 року в кількості 8000 чоловік. Згідно з переписом 1884 року на території Волинської губернії налічувалося 19304 чехи². За звітною документацією волинських губернських органів політосвіти за 1923—1924 роки в губернії налічувалося 10000 чехів, які мешкали головним чином у Житомирському та Коростенському округах³.

У XIX ст. на Житомирщині масово селилися німці-переселенці. Кількість німецьких колоній особливо швидко зростала в другій половині XIX ст. Загальна кількість німецького

населення Волинської губернії на 1925 рік становила 71588 осіб: у Коростенському окрузі — 26593, в Житомирському — 41527⁴.

Масове заселення Волині поляками почалося ще в другій половині XVI ст. У 1925 році загальна кількість польського населення Волинської губернії становила майже 150000 осіб. З них: в Коростенському окрузі — 30208, в Житомирському — 70437⁵.

За даними перепису населення 1926 року у Волинському окрузі мешкало 689136 осіб, з них: українців — 451548, поляків — 94434, євреїв — 63578, німців — 52622, росіян — 23323. Таким чином, на 1000 осіб населення припадало близько 653 українців, 137 поляків, 76 німців, 92 євреїв, 37 росіян, 6 чехів. Тобто, на Житомирщині національні меншини становили понад 30% населення, тоді як по Україні в цілому — 18%⁶.

Велика питома вага національних меншин у структурі населення Житомирщини суттєво впливала на соціально-економічний розвиток регіону та на перебіг суспільно-політичного життя в 20–30 роках XX століття.

У 1923 році на XIII з'їзді РКП(б) під час запровадження політики “коренізації” ставилася мета зміцнити вплив радянської влади та компартії шляхом використання мов неросійських народів, формувати відданих владі кадрів з місцевого населення, розвивати культуру на жорстких ідеологічних засадах. Про це вказувалося, зокрема, в тезах наради працівників політичної освіти Волинської губернії про роботу серед нацменшин. Наводилися дані про їх кількість станом на 1925 рік по губернії, округах, містах і містечках⁷.

До основних завдань належали: розвиток національних етносів, допомога в політичній освіті, розвиток освіти національною мовою, збільшення клубів, хат-читалень, бібліотек тощо.

Реалізація політики “коренізації” призвела не лише до залучення нацменшин до радянського будівництва, але і до бурхливого розвитку національних культур, освіти, створення кадрів національної інтелігенції, до явища, що дістало назву “національного ренесансу 20-х років”⁸.

Слід визнати: двадцять років минулого століття були досить сприятливими для розвитку національних меншин. Задля втягнення їх у процес соціалістичного будівництва і максимального задоволення національних прав і потреб, у місцях компактного проживання створювалися національні сільради і національні райони.

У 1928 році на Житомирщині було створено єдиний в Україні польський національний Мархлевський (Довбиський) район. На його території проживала 41 тис. чоловік, 73% яких становили поляки⁹.

30 квітня 1930 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет ухвалив постанову про утворення Пулинського німецького району в складі 30 сільських рад¹⁰.

18 квітня 1924 року Волинська губернська адміністративно-територіальна комісія заслухала клопотання уповноважених чеських колоній Висока, Чуранди, Горбаші Житомирського округу, які на підставі рішення загальних зборів звернулись з проханням організувати Високо-Чеську сільраду з центром у Високій. На території Житомирщини було створено 12 чеських рад¹¹.

Широка мережа національних рад, національні райони та органи самоуправління національних меншин створювалися для більш швидкого залучення національних меншин до “соціалістичного будівництва”. Ця політика радянської влади розкрила широкі можливості для розвитку етнонаціональних спільнот. Швидкими темпами розвивалася національна освіта, збільшилася кількість друкованих національних видань, зростала мережа національних бібліотек, клубів, культурних об’єднань.

У сільському господарстві спостерігалось зростання кількості та якості обробітку землі. Багато чеських, німецьких та польських господарств обробляли 40, а інколи й більше десятин землі. Серед них не було помітно великого бажання вступати до колгоспів. Переважало одноосібне хутірське ведення господарства, що, звичайно, негативно оцінювалося місцевою партійною владою. Органи радянської влади відзначали

слабкий відсоток “радянзації” національних меншин, велику кількість заможних господарств, повну відсутність робітничого класу.

Наприкінці 1920-х років угруповання Й.Сталіна після перемоги в боротьбі за владу змінює методи у здійсненні політичного курсу щодо національних меншин. Відносна лібералізація політичного режиму в роки “непу” закінчилася наприкінці 20-х років, коли розпочалася насильницька форсована колективізація. Вона супроводжувалася знищенням традиційного господарського селянського устрою.

На початку 30-х років радянським керівництвом було проведено ретельне обстеження стану роботи з національними меншинами прикордонної смуги республіки. Було відмічено, що колективізація польських, німецьких, чеських сіл тут здійснювалася повільнішими темпами, ніж українських, оскільки національні ради нібито “засмічені класово ворожими елементами”. Так, в польському національному районі на початку 1932 року було колективізовано тільки 16,9 % господарств. До кінця 1933 року цей показник становив лише 32 % господарств. Покаранням за це для всієї України став голод 1932–1933 років. Від нього постраждали всі національності, які мешкали в УРСР. Слід зазначити, що це питання, незважаючи на низку наукових розробок, потребує додаткового вивчення.

Це був початок трагічних 1930-х років, і маховик масових репресій, які “теоретично” обґрунтовувалися сталінською тезою про посилення класової боротьби, тільки починав розкручуватися. Цілі верстви населення почали звинувачуватися в активній антирадянській діяльності або в потенційних намірах до такої. Серед нацменшин у першу чергу ворожими вважались ті, які представляли держави, що проводили антирадянську політику і мали спільні кордони з СРСР.

Вимога репресій аж до вищої міри покарання щодо контрреволюційних елементів містилася в постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 року. В ній помилки під час проведення національної політики розглядалися як

одна з причин провалів у сільському господарстві. Листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У зобов'язав місцеві партійні органи посилити політичну роботу серед польського та німецького населення¹².

У 1933–1934 роках було сфабриковано справу “Польської організації військової”. “Голова” цієї організації Болеслав Скарбек часто бував у Мархлевському районі на Житомирщині. В цьому районі було заарештовано і репресовано все його керівництво. Арешту і розправі підлягали всі, хто в тій чи іншій мірі мав контакти чи просто був знайомий з Б.Скарбеком.

Після рішення ЦК КП(б)У від 9 грудня 1934 року починаються масові переселення. Перше таке виселення 750 сімей з Мархлевського району згідно зі заздалегідь складеними і завіреними НКВС списками було організовано наприкінці лютого – початку березня 1935 року. Для здійснення виселення “контрреволюційного польського націоналістичного елементу” були створені обласні і районні комісії. А в березні–квітні 1935 року з 16 районів Київської і Чернігівської областей в Мархлевський район переселено 743 господарства колгоспників-ударників. Відбуваються чистки від “націоналістів” у партійних організаціях та освітянських закладах¹³.

Крім переселення радянська влада активно проводила руйнування хутірської системи в Мархлевському та Пулинському національних районах та чеських сільрадах. Як уже зазначалося, одноосібники заважали здійсненню колективізації. За липень–серпень 1935 року тільки в Мархлевському районі було ліквідовано 1200 господарств. Нова хвиля переселень припадає на кінець вересня–жовтень 1935 року. З Пулинського району виселено 663 німецькі сім'ї та 337 польських, з Мархлевського – 350 польських¹⁴.

3 жовтня 1935 року була прийнята постанова ЦВК УРСР про Мархлевський та Пулинський національні райони. “У зв'язку з економічною слабкістю Мархлевського і Пулинського районів, – зазначалося в постанові, – незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужністю,” –

Президія ЦВК УРСР ухвалює рішення здійснити реорганізацію¹⁵. Жодних політичних мотивів у цій постанові не вказувалося.

Тривають депортації з прикордонних районів. У окремих селах цих районів уже на літо 1936 року, як повідомлялося в енкеведистських звітах, зовсім немає польських сімей. Тільки з території Мархлевського району було вивезено близько 10 тис. поляків. У квітні 1936 року прийнято рішення про виселення з Житомирщини близько 4 тис. чоловік. З Червоноармійського (нова назва Пулинського) району в 1936 році було депортовано: німців — 588 чоловік, поляків — 312 (з них практично всі — за політичними мотивами)¹⁶.

У 1933—1936 роках каральні органи залишили чеське населення у відносному спокої. Дипломатичні стосунки Радянського Союзу з буржуазно-демократичною Чехословаччиною не були такими напруженими, як з нацистською Німеччиною або Польщею. У 1933—1934 роках відбулися чергові соціальні чистки в сільрадах. З них виключали співчуваючих “куркулям”, ідейно слабких представників чеської національності. З посад голів колгоспів чехів і призначали комуністів-росіян, які створювали партійні комуністичні осередки. Мережа чеських шкіл, на відміну від польських та німецьких, не скорочувалася. Таким чином, на початку 30-х років XX ст. радянське керівництво розпочинає згортання курсу, спрямованого на відродження національно-культурних особливостей етнічних меншин. Це призводить до занепаду національно-культурного розвитку національних меншин і знищення національних інститутів. Згортання курсу національного розвитку збігалось з розгулом “ворого... та шпигуноманії”.

30 липня 1937 року Народним Комісаром Внутрішніх справ М.Єжовим під грифом “совершенно секретно” було видано наказ за № 00447, після якого розпочинається пошук “куркулів і кримінальників” на території СРСР. У вересні 1937 року в Житомирській області була утворена трійка та виділено ліміт на репресії — 2300 чоловік, з них 800 чоловік мали засудити до розстрілу, 1500 — до інших мір покарання. Проте на 11 вересня

1937 року ліміти по 1 категорії було вичерпано і викрито набагато більше ворогів народу.

Цей шквал репресій не обминув і національні меншини. 25 липня 1937 року видано оперативний наказ НКВС СРСР за № 00439, згідно з яким, починаючи з 29 липня 1937 року, розпочинались арешти німців, які працювали на військових заводах, залізничному транспорті та інших місцях. Усю операцію з арештів вимагали завершити в п'ятиденний термін. Справи арештованих після закінчення слідства потрібно було направляти в НКВС СРСР для наступного розгляду Військовою Колегією СРСР.

11 серпня 1937 року видано оперативний наказ НКВС СРСР за № 00485. У ньому йшлося про головне завдання органів НКВС – розгром антирадянської роботи польської розвідки і повна ліквідація “незачесаної” до цього часу широкої диверсійно-повстанської “низовки” “ПОВ” та головних людських контингентів польської розвідки в СРСР¹⁷.

У зв'язку з багатонаціональним складом населення Житомирської області репресії проти національних меншин набули тут масштабного характеру. Як зазначається в доповідній записці начальника УНКВС по Житомирській області Г.В'яткіна заступнику наркома внутрішніх справ УРСР Д.Гричухіну від 3 серпня 1938 року в області з березня 1937 по серпень 1938 року “викрито” 206 польських “боювок”, 18 німецько-фашистських штурмових загонів, 4 чеські повстанські дружини та 26 українських повстанських комітетів, які керували 77 повстанськими загонами. За участь у так званих національних повстанських і шпигунських організаціях було заарештовано понад 6000 чоловік, з них за участь у, так би мовити, українських націоналістичних – 2888 чоловік, “Польській організації” військовій – 2126, німецько-фашистських – 1068, чеській – 89¹⁸.

За наведеними вище наказами слідчі справи не розглядалися. До розгляду Військової колегії та прокуратури СРСР надсилалися списки (“альбоми”) на осіб, що підлягали репресіям, в яких коротко викладалася суть справи, вказувалася

стаття, за якою проходив заарештований. Так, на Житомирщині за наказами № 00439 та № 00485 з жовтня 1937 по березень 1938 року було заарештовано 9640 чоловік, до розстрілу – 8580 чоловік. З них по польській лінії – 7993 чоловіки, по німецькій – 1647. Відсоток розстріляних однаковий – 89%¹⁹.

**Відомості про засудження громадян Житомирської області
на виконання наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р.
за протоколами НКВС СРСР та Прокурора СРСР**

№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до		Розстріляно в містах	
			ВМП	ВТТ	Житомир	Бердичів
16	29 жовтня 1937 р.	100	100	-	99	1
49	19 листопада 1937 р.	99	90	9	84	6
53	23 листопада 1937 р.	50	48	2	44	4
60	27 листопада 1937 р.	50	50	-	48	2
73	6 грудня 1937 р.	101	98	3	79	19
77	10 грудня 1937 р.	50	47	3	47	-
86	13 грудня 1937 р.	150	147	3	113	34
88	15 грудня 1937 р.	100	95	3	94	1
97	21 грудня 1937 р.	50	49	1	48	1
103,104	23 грудня 1937 р.	298	251	47	246	5
136	4 січня 1938 р.	80	76	4	68	8
150	12 січня 1938 р.	50	50	-	50	-
181	19 січня 1938 р.	149	87	62	81	6
185	20 січня 1938 р.	99	73	26	70	3
186	21 січня 1938 р.	171	166	5	166	-
199	26 січня 1938 р.	50	40	10	40	-
Разом		1647	1467	180	1377	90

**Відомості про засудження громадян Житомирської області
відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485
від 11 серпня 1937 р. за протоколами
НКВС СРСР та Прокурора СРСР**

№ прото- колу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У т. ч. до:		Розстріляно в місцях			Помер під час слідства
			ВМН	ВТ	Житомир	Бердичів	Київ	
130	18 жовтня 1937 р.	200	199	1	173	24	-	2
164	22 жовтня 1937 р.	200	194	6	172	22	-	-
202	29 жовтня 1937 р.	200	197	2	180	17	-	-
271	5 листопада 1937 р.	200	198	2	162	34	-	2
289	9 листопада 1937 р.	200	195	5	169	26	-	-
325	15 листопада 1937 р.	100	99	1	76	23	-	-
347, 354	19 листопада 1937 р.	199	187	12	160	27	-	-
390, 392	23 листопада 1937 р.	300	286	14	207	76	-	3
425	27 листопада 1937 р.	99	96	3	90	6	-	-
444	29 листопада 1937 р.	200	200	-	153	47	-	-
463	2 грудня 1937 р.	100	86	13	74	12	-	-
467	3 грудня 1937 р.	100	99	1	79	20	-	-
489, 490	8 грудня 1937 р.	399	397	2	256	40	-	1
523	11 грудня 1937 р.	101	90	11	88	1	-	-
533	13 грудня 1937 р.	100	94	6	80	14	-	-
546	14 грудня 1937 р.	100	87	11	82	5	-	-
548	15 грудня 1937 р.	200	197	1	152	45	-	-
566	16 грудня 1937 р.	100	93	7	81	12	-	-
569	17 грудня 1937 р.	200	199	1	155	44	-	-
585, 588	20 грудня 1937 р.	397	342	55	267	74	-	1
604, 615	23 грудня 1937 р.	500	434	66	317	115	-	3
644	27 грудня 1937 р.	198	141	57	72	65	2	2
649	28 грудня 1937 р.	259	256	43	153	103	-	-
681	2 січня 1938 р.	46	36	10	17	103	-	-
701	4 січня 1938 р.	152	128	23	56	19	-	-

727, 728, 729, 730	7 січня 1938 р.	649	645	4	559	72	-	2
752	11 січня 1938 р.	100	88	12	88	84	-	-
762	12 січня 1938 р.	100	68	31	49	-	-	-
792	16 січня 1938 р.	100	71	29	60	19	-	-
809	19 січня 1938 р.	99	70	29	43	11	-	-
818, 819	20 січня 1938 р.	497	324	173	304	27	-	-
824, 825, 828, 830, 831	21 січня 1938 р.	1065	884	181	884	-	-	-
854	26 січня 1938 р.	250	212	37	84	127	-	1
856	27 січня 1938 р.	249	220	29	220	-	-	-
1033	16 березня 1938 р.	1	1	-	1	-	-	-
Разом		7993	7113	880	5883	1211	2	17

Відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 року і виданого слідом наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 року рішення нерозглянутих слідчих справ щодо контрреволюційних національних контингентів було передано на розгляд особливої трійки на місцях. За півтора місяця роботи особливої трійки в Житомирській області до вищої міри покарання засуджено 4165 чоловік і лише 38 – до ув'язнення В.Т.Т. Лише за 10 днів травня, 4 дні вересня, 7 днів жовтня 1938 року рішенням трійки до розстрілу було засуджено (вирок виконувався негайно) 1405 чоловік²⁰.

Найгучнішими сфальсифікованими справами щодо національних меншин на Житомирщині стали:

1. Справа Волинського центру “ПОВ”. За версією слідства цей центр керував роботою 28 районних комендатур, під керівництвом яких перебувало 206 диверсійно-повстанських загонів “боювок”. У справах засуджених з “ПОВ” в обвинувачувальному висновку читаємо: “...був ярим польським націоналістом, активним членом польської контрреволюційної повстанської організації. Підтримував тісні зв'язки з антирадянськими елементами, разом з якими проводив активну

контрреволюційну націоналістичну роботу, спрямовану на повалення Радянської влади та встановлення польського фашистського ладу в Україні”. Тільки в Житомирі всі 100 чоловік, що проходили у цій справі, були засуджені до вищої міри покарання 28 вересня 1938 року (а розстріляні 4 жовтня 1938 року в м. Житомирі)²¹.

2. Справа Волинського фашистського центру. За версією слідства він був створений ще під час Громадянської війни, коли Житомирщина була окупована австро-німецькими військами. Керівником центру були: Є.Ф.Енслен (лікар-хірург) — емісар фашистської організації “Аусланддойче”, інші відомі лікарі: О.Л.Найман, Є.Є.Вейкерт, Ю.К.Дорн. До організації входили люди різного соціального статусу. Серед засуджених є і пастори, і секретар райпарткому, і редактор районної газети (всі — німецької національності).

Згідно з довідкою від 1958 року за цією справою було заарештовано 350 чоловік за обвинуваченням у створенні німецько-фашистської повстанської організації, вербуванні радянських людей, антирадянській діяльності. Вони були засуджені до вищої міри покарання постановою трійки від 21 вересня 1932 року.

3. Справа Чеської військово-повстанської шпигунської організації “Чеське дружество”. За версією слідства організація створена у 1919 році полоненими офіцерами чеської армії Беликом Францем та Манея Єдуардом. У подальшому керівництво організацією здійснювали Штромбах, Вадседален та Маркун. При організації були створені військово-повстанські загони. Члени організації звинувачувались у проведенні розвідувальної діяльності на користь Чехословаччини, у тому що вони займалися шкідництвом та антирадянською діяльністю. Рішенням трійки від 22 вересня 1938 року 80 чоловік, “причетних” до “Чеського друества” було розстріляно²².

Єврейське населення також не залишилося без уваги органів НКВС. Ще в 1930 році були викриті Пулинська нелегальна сіоністська організація “Гашомер-Гацоїр”, Романівська

сіоністська організація “Телоцуд”. У середині 30-х років багато євреїв проходило у справах есерів, меншовицьких організацій. За сфальсифікованою справою антирадянської монархічної організації до вищої міри покарання були засуджені рабини А.Є.Кельман, Ш-З.А.Фрідман, М.Хасін.

Від репресій постраждала більша частина національних меншин Житомирщини²³.

Кількісна характеристика репресованих за національностями

№	Національності	Міра покарання		Разом
		Розстріляні	Інші види репресій	
1	Українці	8622	15459	24081
2	Поляки	6802	3481	10283
3	Німці	2577	1668	4245
4	Євреї	469	995	1464
5	Росіяни	319	702	1021
6	Чехи	176	180	356
7	Білоруси	101	110	211
8	Латиші	36	17	53
9	Цигани	36	1	37
10	Литовці	11	15	26
11	Молдовани	8	8	16
12	Угорці	8	5	13
13	Естонці	5	5	10
14	Хорвати	4	3	7
15	Татари	2	4	6
16	Грузини	1	4	5
17	Австрійці	2	2	4
18	Італійці	1	3	4
19	Китайці	1	3	4
20	Ассирійці	-	3	3

21	Болгари	1	2	3
22	Корейці	1	2	3
23	Вірмени	1	1	2
24	Казахи	-	2	2
25	Румуни	1	1	2
26	Французи	1	1	2
27	Азербайджанці	-	1	1
28	Башкири	-	1	1
29	Греки	-	1	1
30	Кабардинці	-	1	1
31	Калмики	-	1	1
32	Комі	-	1	1
33	Мордвини	-	1	1
34	Осетини	-	1	1
35	Серби	1	-	1
36	Словаки	1	-	1
37	Таджики	-	1	1
38	Удмурти	1		
39	Фіни	1		
40	Чуваші	-	1	
	Разом	19190	22681	41874

Аналізуючи таблицю, слід наголосити, що на Житомирщині найбільше постраждали від політичних репресій: поляки – 10283 чоловіки, німці – 4245, євреї – 1464, чехи – 356.

Крім фізичного знищення людей продовжувалося руйнування культурних осередків національних меншин та національної освіти. 10 квітня 1938 року ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про реорганізацію шкіл на Україні”. У ній подальше існування національних шкіл оголошено шкідливим, оскільки вони начебто були вогнищами буржуазно-націоналістичного впливу на дітей. 16 лютого 1938 року Політбюро ЦК КП(б)У

ухвалило постанову “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради”, у якій визнавалося “недоцільним подальше існування як особливих національних районів, так і сільрад”. А у березні 1939 року остаточно було припинено функціонування національного районування в республіці²⁴.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що радянська влада остаточно зруйнувала надбання періоду “коренізації”. Тоталітарна система вимагала особливого національного курсу для створення нової нації — “радянський народ”. До цього додалася викривлена внутрішня політика з пошуком внутрішніх ворогів під час здійснення радянських соціально-економічних експериментів у країні, а також пошук потенційних агентів держав, особливо сусідніх, чії уряди проводили антирадянську політику.

Згадані чинники посилювались умовами прикордонного розташування Житомирщини, що, врешті-решт, призвело до застосування більш жорстоких репресивних заходів радянської тоталітарної системи та її регіональних інститутів влади щодо національних меншин.

¹ Коган Л.Г. Всесвітня спілка Волинських євреїв // Науковий збірник “Велика Волинь”. — Т. 33. — Житомир, 2005. — С. 53.

² Кондратюк Р., Шевцова Л. До історії чеської діаспори на Житомирщині // Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — № 2. — Житомир, 1998.

³ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. Р. — 31. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 269—274.

⁴ Там само. — Арк. 270.

⁵ Там само. — Арк. 271.

⁶ Всесоюзний перепис людності 1926 р. — Москва, ЦСУ СРСР, 1929. — Т. 12. — С. 214.

⁷ ДАЖО. — Ф.Р. — 31. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 269.

⁸ Чирко Б.В. Політичне тавро “спецпереселенці”. Документальна розповідь про депортацію національних меншин // Відродження. — 1993. — № 10. — С. 72.

⁹ Кондратюк Р.Ю., Блашкевич Л.А. Польські національні адміністративні утворення на Житомирщині у 20-тих роках ХХ ст. // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник. — Житомир, 1997. — С. 95.

- ¹⁰ Радянська Волинь. — 1930. — 11 червня.
- ¹¹ *Нестеренко В.А.* Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920—1930 роки) // Чехи на Волині. — Луцьк, 1994. — С. 57.
- ¹² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.1990. — С. 45.
- ¹³ Реабілітовані історією. Житомирська область: в 7 кн. — Житомир, Полісся, 2006. — Кн. 1. — С. 24.
- ¹⁴ ДАЖО. — Ф. Р. — 87. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 1.
- ¹⁵ ДАЖО. — Ф.Р. — 42. — Оп.1. — Спр. 134. — Арк. 107—108.
- ¹⁶ Реабілітовані історією. — С. 26.
- ¹⁷ *Уйманов В.Н.* Репрессии. Как это было: в 5т. — Томск, 1995. — Т. 1. — С. 336.
- ¹⁸ ДАЖО. — Ф. Р. — 5013. — Оп.2. — Спр. 5411—П, т. 7. — Арк. 250—254.
- ¹⁹ Реабілітовані історією. — С. 32—34, таб. 8, 9.
- ²⁰ Там само. — С. 34.
- ²¹ ДАЖО. — Ф.Р. — 5013. — Оп. 2. — Спр. 5411—П, т. 7. — Арк. 276.
- ²² ДАЖО. — Ф.Р. — 5013. — Оп. 2. — Спр. 7060—П, т. 5. — Арк. 208—211, 288—294.
- ²³ Реабілітовані історією. — С. 54—55, таб. 11.
- ²⁴ *Чирко Б.В.* Шкідництво різних націй // Архіви України. — 1992. — № 4. — С. 35.